

Г.А. Канашаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: jazikana@mail.ru

ҚАРАХАН ДӘУІРІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ: ЖАРАТУШЫ СИПАТЫ

«Құтадғу билиг, Диуани лұғат-ит түрк, хибат-ул хақайиқ» – Қарахан дәуірінен қазіргі күнімізге жеткен түркі тіліндегі жазба ескерткіштер. Осы ескерткіштер тілі ислам дініне қатысты абстракт ұғымдардың тек түркілік атаулармен берілуімен ерекшеленеді. Шығармалар тіліндегі діни терминдерге қатысты өте ауқымды түркілік қабат Қарахан дәуірі кезеңінде түркі тілінің діни терминологиялық базасының болғандығын көрсетеді. Тілдің бұл ерекшелігі Қарахан дәуірінде түркі тіліндегі теологияға сай социо-мәдени ортаның және халыққа тән қалыптасқан терең дүниетаным болғанының дәлелі. Шығармаларда мұсылмандық дүниетанымда өзек ұғым болып табылатын Алла сөзі мүлдем қолданылмаған. Оның орнына *Тәңір*, *Байат*, *Иди/Изи Уған* сияқты түркілік атаулар қолданылады. Мақаламызда Жаратушының түркілік атауларына лексика-семантикалық талдау жасалады. Талдау барысында көне түркілік дүниетанымда Жаратушының атауы *Тәңір* лексемасының ислам түсінігіндегі Алланың сипаттарымен астасып, ішкі мәнінің өзгеріске ұшырағандығы анықталды. *Байат*, *Иди/Изи Уған* сөздері сол дәуірде діни термин ретінде қалыптасты және бұл терминдердің қайнар көзі – Құран. Бұл сөздер синонимдік қатар құрып бірге қолданылады, бірақ қолданылу жиілігі, қолданылу аясы жағынан бірдей емес.

Түйін сөздер: Қарахан дәуірі, жазба ескерткіштер, Жаратушы, діни терминдер, дүниетаным.

G.A. Kanashayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: jazikana@mail.ru

The Written Works of Qarakhanid Period: Description of God

“Kutadgu Bilig, Diwani lugat at Turque, Hibat-ul-Haqqaiq” - the written memorials in Turkic language of Karahan epoch, which have reached our time. The monuments are distinguished by the fact that to abstract concepts related to the Islamic religion is given purely Turkic remarks. The wide Turkic layer, which refers to the Religious terminology, reflects the availability of religious terminological base of Turkic language in the epoch of Karakhan. This distinguishing feature of the language shows the socioeconomic environment and deeply engrained worldview of the Turkic language in accordance with its theology in the Karahan epoch. The word “Allah”, which is considered a fundamental notion of the Islamic world, is not used at all in the given works. This word is replaced by Turkic names, such as *Tanri*, *Bayat*, *Idi / Izi Ugan*. In our article we have made the lexico-semantic analysis of Turkic names of God. The analysis revealed that the name of Creator, as the lexeme of the Tanri in the ancient Turkic worldview was intertwined with the descriptions of Allah in the Islamic sense, but its inner meaning was somewhat changed. The words *Bayat*, *Idi / Izi Ugan* were formulated as religious terms on that epoch, and their source was Koran. These words are used as synonyms, but they are not the same in terms of frequency and range of usage.

Key words: Karahan epoch, written memorials, Creator, Religious terms, worldview.

Г.А. Канашаева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: jazikana@mail.ru

Письменные памятники эпохи Караханидов: описание Творца

«Құтадғу Билиг, Диуани лугат ат түрк, Хибат-уль-Хақайиқ» - письменные памятники на тюркском языке Караханской эпохи, которые дошли до нашего времени. Эти памятники отличаются тем, что абстрактным понятиям, связанным с исламской религией, даются только тюркские названия. Обширный тюркский слой, относящийся к религиозным терминам в произведениях отражает наличие религиозной терминологической базы тюркского языка

в эпоху Караханида. Эта отличительная черта языка свидетельствует о социокультурной среде и глубоко укоренившемся мировоззрении тюркского языка согласно ее теологии в эпоху Караханида. В памятниках совсем не использовалось слово «Аллах», которое является коренным понятием исламского мира. Вместо этого используются тюркские названия, такие как *Тәңір*, *Байат*, *Иди / Изи Уган*. В нашей статье сделан лексико-семантический анализ тюркских имен Творца. В ходе анализа выяснилось, что имя Творца как лексема *Тәңір* в древнетюркском мировоззрении была взаимосвязана с описаниями Аллаха в исламском понимании, его внутренний смысл потерпел некие изменения. Слова *Байат*, *Иди / Изи Уган* были сформированы как религиозный термин в ту эпоху, и источником этих терминов является Коран. Эти слова используются как синонимы, но они не являются одинаковыми по частоте и диапазону использования.

Ключевые слова: эпоха Караханида, письменные памятники, Творец, религиозные термины, мировоззрение.

Кіріспе

«Құтадғу билиг, Диуани лұғат-ит түрк, Гибат-ул хақайк» – Қарахан дәуірінен қазіргі күнімізге жеткен түркі тіліндегі жазба ескерткіштер. Осы ескерткіштер тілі ислам дініне қатысты абстракт ұғымдардың тек түркілік атаулармен берілуімен ерекшеленеді. Шығармалар тіліндегі діни терминдерге қатысты өте ауқымды түркілік қабат Қарахан дәуірі кезеңінде түркі тілінің діни терминологиялық база болғандығынан хабар береді. Тілдің бұл ерекшелігі Қарахан дәуірінде түркі тіліндегі теологияға сай социо-мәдени ортаның және халыққа тән қалыптасқан терең дүниетаным болғанының дәлелі.

Ислам дінін қабылдау түркілердің тарихында, мәдениетінде, дүниетанымында өте маңызды роль ойнаған тарихи оқиға болып табылады. Бұл тілге де әсер етпей қойған жоқ. Ислам дінімен бірге мәдени кеңістікке енген діни ұғымдардың арабша атаулары тілімізге еніп кеңінен қолданысқа ие болды. Түркі жазба тілі, грамматикалық құрылымы жағынан араб және парсы тілінің ықпалына қарсы тұрғанмен, осы тілдердің сөздік қорынан абстракт есімдерді қолдануға бейім болды (Bodrogligetti, 1976).

Тілші ғалым Ә. Болғанбаев «Қоғам өмірінде болып жатқан түрлі жаңалықтар мен өзгерістер барлығы да тілге әсер етеді. Әсіресе оның лексикасы неғұрлым өзгеріске бейім, неғұрлым сезімтал келеді», – дейді (Болғанбаев Ә. 1979. 75)

Тілдік қабаттардың арасында ең жылжымалы платформа лексикалық қабат екендігін тіл білімі ғалымдары әлдеқашан дәлелдеген. Тілдің лексикалық қабаты заманның синхрониялық дәуірінде де өзгеріске ұшырап тілдік фактілерге айналып отырады. Қарахан дәуірінде түркі тілінің саяси-құқықтық статусының жоғарылауы мен қоғамдық ролінің артуына байланысты әдеби туындылар таза түркі тілінде жазылып,

авторлар діни ұғымдарды атауда түркі тілінің лексикалық қорын пайдалануға тырысқан. Ислам дінімен бірге түркі мәдени кеңістігіне енген рухани өмірге байланысты абстракт ұғымдар түркілік атаулармен аталып, түркі тілінің сөздік қоры діни терминдермен, яғни теонимдермен толысып, дамыды. Осы дәуірде аударма жасау мен терминжасам үрдістерінің артуы түркі тіліне қосылған лексикалық бірліктердің, лексикалық қордың артуына мұрындық болды. Қарахан дәуірі жазба ескерткіштер тілін зерттеген түрік ғалымы А.Б. Ержиласун Қарахан дәуіріндегі түркі тілінің лексикалық қорында деректі, нақты атауларымен қатар абстракт ұғымдар мен мәдени ұғымдардың түркілік атауларының көптеп кездесетінін және жазба ескерткіштерде көрініс тапқан теонимдердің біразы әлі күнге дейін түркі халықтарының сөздік қорында қолданысқа ие болып отырғандығын алға тартады. (Ercilasun A.B. 2004: 358).

Ислам идеологиясымен түркі тілінде жазылған алғашқы туынды «Құтадғу билигтің» сөздік қорын зерттеген түрік ғалымы Х. Ерсой шығармада барлығы 2861 сөз қолданылғандығын, солардың ішінде 334-і арабша, 79-ы парсыша екендігін анықтаған. Бұл шығармадағы сөздердің 14,4 пайыз құрайды (Ersoylu, 1983: 122). Түркі тілінде діни ұғымдар түркі тілінің сөздік қорында бұрыннан бар сөздердің мағынасымен өзара қарым-қатынасқа түсіп, синонимдік байланыста жұмсалса, кейбір ұғымдар түркілік атаулармен аталып, сөздер жаңа мағыналарға ие болып, діни терминдер жасалды.

Мысалы шығармаларда мұсылмандық дүниетанымда өзек ұғым болып табылатын *Алла* сөзі мүлдем қолданылмаған. Оның орнына *Тәңір*, *Байат*, *Иди/Изи Уган* сияқты түркілік атаулар қолданылады. Түрік ғалымы Х. Савран «Құтадғу билигінде Тәңірі және ерекшеліктері» атты кітабында Құтадғу билиг шығармасында Алла

тағаланың Құран мәтініндегі 37 көркем есімі түркілік атаулармен берілгендігін атап көрсетеді (Savran, 2010: 45-124). Бұлар ислам дініне қатысты араб тілінен енген сөздер емес, көне түркі тілінде бұрыннан бар сөздер болғандықтан лексикалық-семантикалық трансформациялану процесінің тілдегі көрінісін көрсететін маңызды лексемалар болып табылады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты міндеттері

Қазақ тіл білімінде Қарахан дәуірі жазба ескерткіштері тілінің лексикалық құрылымы Б. Сағындықұлы, Б. Құлжанова, Р.А. Досжан, Ұ.К. Исабекова сынды бірқатар тілшілер тарапынан зерттелген. Бірақ Жаратушының түркілік атаулары діни термин ретінде қалыптасу ерекшеліктері, олардың қолданылу жиілігі мен қолданылу аясы жағынан айырмашылықтары, мағынасының қайнар көзі жайлы талдаулар болмаған. Зерттеу жұмысымыздың мақсаты Құтадғу билиг, Диуани лұғат-ит түрк пен Һибат-ул хақайик (бұдан кейін шығармалар аты жиі аталатындықтан ҚБ, ДЛТ, ҺХ ретінде аламыз) шығармаларында көрініс тапқан Жаратушы ұғымының түркілік атауларына лексика-семантикалық талдау жасау. Осы сөздердің транспозицияланып, семантикалық тәсіл арқылы мағыналары кеңейіп, дамуына талқылау жасайтын боламыз. Қарахан дәуірі жазба ескерткіштерінің тілі туыстас түркі тілдерінің бәріне ортақ, әр түрлі ру, тайпалардың бәріне түсінікті ортақ тіл болғаны анық. Қазіргі қазақ тілінің де бұл жәдігерліктерден алар сыбағасы мол. Жазба ескерткіштер тілін жан-жақты қарастырудың маңызы бүгінгі қазақ тілінің тарихына, қазақ әдеби тілінің бастау бұлағын, қалыптасу кезеңін айқындауда септігін тигізері анық. Зерттеудің осы мақсатынан мынадай міндеттер туады:

- ескерткіш тіліндегі Жаратушы ие ұғымына байланысты түркілік атауларды топтастыру;

- осы атаулардың тақырыпқа байланысты семантикалық өрісін, тарихи байланысын мағыналық мүмкіншіліктері мен қолдану аясын айқындау;

- осы атаулардың қатысуымен жасалған сөз тіркестері арқылы орта ғасыр түркі дүниетанымында ұлттық ерекшелік, танымдық-мәдени жағдайлармен байланысты Жаратушы ие ұғымының мәнін айқындау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Жұмыста зерттеудің лингвистикалық зерттеудің бірнеше әдістері қолданылды. Олардың ішінде лексикалық мағыналардың біртіндеп кеңею және тарылу жолдарын айқындауда

компонентті талдау, тарихи-семантикалық талдау әдістері қолданылды. Талдауымыз лексикология саласында болғандықтан және тарихи даму тұрғысынан қарағандықтан түрлі лексикографиялық еңбектерге жүгінілді.

Негізгі бөлім

Қарахан дәуірі жазба ескерткіштерінде Алла ұғымы *Тәңір*, *Байат*, *Иди/Изи Уған* сияқты түркілік атаулармен аталады. Ж. Баласағұн өз шығармасында осы синонимдік қатарлар ішінен *Байат* 378 рет, *Тәңір* 41 рет, *Иди* 102 рет, *Уған* 9 қолданған. Бұл шығармада *Байат* сөзінің қолданылу жиілігінің басқа атауларға қарағанда жоғары екендігін көреміз. М. Қашқари сөздігінде Алла сөзінің орнына тек *Тәңір* атауын алған, *Тәңір* сөздікте 48 рет кездеседі және 3 жерде мысалдарда *Иди/Изи* атауы кездеседі. *Байат*, *Уған* сөздеріне тек түсініктеме беріп кетеді. ҺХ-та *Байат* 3 рет, *Иди* 4 рет, *Уған* 4 кездеседі. *Тәңір* сөзі мүлдем қолданылмаған.

Қарахан дәуірінде Алла ұғымының түркілік атауының бірі – *Тәңір* сөзі. *Тәңір* сөзі ҚБ-те 41 рет кездеседі, қолданылу жиілігі жағынан *Байат* пен *Идиден* кейін 3 орында. ДЛТ-де Алла ұғымы тек *Тәңір* атауымен беріледі. ҺХ-та мүлдем кездеспейді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *Тәңір* лексемасына «діни 1. Құдай, Алла тағала, Құдірет. 2. Құдіретті күш иесі, пір» деген түсініктеме берілген (ҚТТС, 2008: 791).

Көне түркі дүниетанымында өте маңызды идеологиялық жүк таситын *Тәңір* лексемасы – түрлі тарихи-әлеуметтік кезеңдегі жаңа ұрпақтың таным-талғамы мен тәжірибесінің сүзгісінен өтіп, жаңа құндылықтардың өзегіне айналып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп, қолданыс аясынан шықпай күнімізге дейін жеткен көп қабатты лексема. Байырғы түркі дүниетанымында *Тәңір* – тұрақты дүниетанымдық архетип. Дінтанушы ғалым Д. Кенжетай: «Тұрақты дүниетанымдық архетиптердің мәдениеттің трансформациялық және трансляциялық түлеу процестерінде негізгі тұғыр қызметін атқарады», – дей отырып, *Тәңір* лексемасының түркілік дүниетанымдағы маңызына назар аударады (Кенжетай Д. 2004: 33). Көне түркі дүниетанымындағы *Тәңірі* концептісін зерттеген ғалым М. Ескеева: «Құдіретті тылсым күштің атауы ретінде тамырын хун дәуірі мифологиясынан алатын *Тәңір* лексемасы ежелгі түркі халықтары дүниетанымында «Жаратушы – бір *Тәңір* доктринасына айналды» деген пікір айтады. (Ескеева М. 2011: 165). Қарахан дәуірінде мұсылмандық дүниетанымдығы Алла

ұғымының түркілік баламасы ретінде қолданыс тапты. Осы кезеңде *Тәңір* лексемасы ислам түсінігіндегі Алланың сипаттарымен астасып, мәдени трансформацияға ұшырап, жаңа тілдік қабат түзді. Қарахан дәуірі шығармалары тілінде *Тәңір* лексемасы Алла ұғымының түркілік атауы ретінде жиі қолданылған: «5489 *Müsülman*ka yakma tegürme elig, aning hasmı tengri turug ay ilig (КВ. 1947: 545) // Мұсылмандарға қол тигізбе, Ей Елік, олардың қорғайтын Тәңірісі бар»; «Түн күн тапұн **Тәңірге** бойнамағыл, Қорқып анар еимену ойнамағыл // Бой тартпа, Тәңірге күн-түн табын, Одан қорқып именгін, ойнамағын» (ДЛТ. 3т. 2007: 507).

Байат – ҚБ-те ең көп қолданылған актив сөз. ҚБ-те Алла ұғымы түрлі түркілік атаулармен 530 рет аталса, солардың ішінде *Байат* 378 қолданылған. ДЛТ-де кездеспейді, тек «Аргу тілінде Алла тағаланың аты» – деген түсініктеме берген (ДЛТ. 2007:). ҺХ-та 3 рет кездеседі. «*Байат* атауы тарихи жазба ескерткіштерде *Тәңір* сөзімен синонимдік қатар құрып, бір мағынада қолданылған» (Clauson G. 1972: 385). Қазіргі кезде тек батыс оғыз түркі тілдерінде ғана «баяғы, көне» деген мағынаға ие бұл сөзге түрік тілі сөздігінде «1. Алланың Қадым сипаты. Тәңірі. 2. ескі, көне» (Büyük Türkçe Sözlük. 2016: 601) деген анықтама берілген. Шығармаларда *байат* сөзінің көне деген лексикалық мағынасы қолданылмаған, *байат Тәңірі*, *байат Ие* сияқты сөз тіркестері мүлдем кездеспейді. ҚБ, ДЛТ, ҺХ шығармаларында Алланың қадым сипатын білдіруден гөрі Жаратқан иенің жеке есімі Алламен бірдей мағынада қолданыс тапқан: «*vauat* atı birle sözüg başladım, törütgen igidgen keçürgen idim 1 (КВ. 1947: 17) // Алланың атымен сөзді бастадым, Жаратқан, рызық берген, кешірімді Ием»; «Бу кудрат идиси **улуғ бир байат** // Бұл күдіреттің иесі ұлы бір құдай» (ҺХ. 2018: 86).

Шығармаларда қолдану жиілігіне қарай *Байаттан* кейін *Иди/Изи* сөзі екінші орында, ҚБ-те 102 рет, ҺХ-та 4 рет қолданылған ДЛТ-де 3 жерде қолданылғанын көреміз. М. Қашқари сөздігінде иенің 2 лексикалық мағынасы бар екен: а) «Қожа, қожайын», ә) «Жаратқан ие». Дж. Клаусен этимологиялық сөздігінде: «*Иди/Изи* сөзі Құран мәтінінде Алла сөзіне синоним ретінде қолданылатын *Раббы* сөзінің түркілік атауы ретінде қолданысқа ие болған. *Иди/Изи* сөзінің мағынасы кеңейіп, Тәңірі, Алла сөздерімен бір деңгейде қолданыс тапқан» (Clauson, 1972: 41). Құранда «тәрбие етуші» деген мағынада қолданылатын *Раббы* сөзінің бір мағынасы – «қожайын, ие». Шығармаларда

бүткіл әлемнің иесі, Жаратқан Ие ретінде жиі кездеседі: «*bayatka sıgındım özüg bekledim, bu din birle iman küdezsü idim* 3741 (ҚБ. 1947: 376) // Аллаға сиындым, нәпсімді тидым, бұл дін мен иманды сақтасын Ием»; «Билиг бирла билинүр **төратқан иди** // Білім менен білінер жаратқан ие» (ҺХ. 2018: 95).

Уған сөзін Ж. Баласағұн 9 рет, А. Йүгінеки 4 рет шығармаларында Алла сөзіне синоним ретінде қолданады. «*biligli bayat ol bilir bu işig, ukugh ugan ol ukar bu işig* 1531 (КВ. 1947: 170) / Білімді Алла – ол біледі бұл істі, сырға қанық Алла – ол, ұғады бұл істі» «Йаратты **уғаным**, түнүң күндүзүң / Жаратты құдайым түнін күндізін» (ҺХ, 2018: 85), – деген мысалдардан *Уған* сөзінің Алла мағынасында қолданғанын көреміз. М. Қашқари *уған* сөзіне «Уған Тәңірі – Құдіретті Тәңірі» деген анықтама береді (ДЛТ. 2007: 105). Көне түркі тілінде *уған* сөзі – у- (қалағанын жасауға күші жету) етістік түбіріне етістіктен зат есім жасайтын -ған жұрнағы жалғануы арқылы жасалған. Дж. Клаусен этимологиялық сөздігінде «Орта ғасыр жазба ескерткіштерінде *Уған* Алланың «әл-Кадир» деген көркем есімінің түркілік атауы ретінде, кейде Алла сөзіне синоним ретінде қолданылады» деген анықтама береді (Clauson, 1972: 3). ҚБ-де *уған* сөзі Алланың сипаты ретінде де қолданысқа ие: «*Ay erklig ugan mengü mungsuz bayat* (Ей ерікті, **күдіретті**, мәңгі, мұңсыз Алла» (КВ. 1947:17). ҺХ-та *уған* Алланың сипаты ретінде тіркес құрамайды.

Жоғарыдағы айтылғандарды түйіндейтін, болсақ Қарахан дәуірі жазба ескерткіштері тілінде *Тәңірі*, *Байат*, *Иди/Изи*, *Уған* сөздері синонимдік қатар құрып, Алла ұғымының атауы ретінде қолданылады. Бұлардың ішінде *Тәңірі* көне түркілік дүниетанымдағы Жаратқан иенің жеке атауы ретінде Алла сөзімен құрылысы бөлек болғанымен мән-мағынасы бірдей болып, Алла сөзінің орнына қолданылған. Көне түркі тілінде *Байат* сөзінің алғашқы «көне, баяғы» тәрізді мағынасы тарылып, Қарахан әдеби тілінде «Тәңірі, Алла» тәрізді нақты мағынаға ие болған. Алғашқыда Алланың «кадим – ежелгі» деген сипатын білдірген. Кейіннен анықтауыштық мағынасы кеңейіп, өзі анықтайтын заттың атауына айналған. Сөз мағынасының ішкі өзгерістерінің бір себебі жаңа сөз немесе жаңа мағына сөздік құрамға келіп қосылғанда, бұрыннан тілде бар сөздердің мағыналарымен өзара қарым-қатынасқа түсіп, солармен синонимдік байланысты жұмсалады. *Иди/Изи* сөзі де ислам дінімен келген *Раббы*

ұғымының түркі тіліндегі баламасы ретінде діни терминге айналып, шығармаларда *Раббы* сөзімен синонимдік қатар құрып, қолданысқа түскен. *Уған* сөзі Алланың әл-Кадир деген көркем есімінің түркілік баламасы ретінде діни терминге айналған. Шығармаларда өзі анықтайтын Алланың атауы ретінде де қолданысқа түседі.

Көне түркі тілінде бұрыннан келе жатқан діни атаулардың Қарахан дәуірінде мән-мағынасы өзгеріп, ұғым ретінде мұсылмандық ілімдердің ықпалымен мағыналары кеңейіп, дамығандығын көреміз. Шығармалардағы *Тәңірі* көне түркілік дүниетанымдағы *Жаратқан ие* ұғымынан мүлдем бөлек бейне. Ол ислам дініндегі Алла ұғымына сәйкес, оның сипаттары Құран мәтініндегі Алланың сипаттарымен бірдей. Мәтіндерде *Тәңірі*, *Байат*, *Иди/Изи*, *Уған* атауларын сипаттайтын әмбебап белгілер осы ұғымның семантикалық аясын, сол кезеңдегі прагматикалық қызметін анықтауда өте маңызды рол ойнайды. Осы атаулардың қатысуымен көптеген тіркестер жасалып, олардың көбі діни терминдік бірліктерге айналған.

Ескерткіш лексикасының тілдік қабаттарында *Тәңірі*, *Байат*, *Иди/Изи*, *Уған* атауларының қатысуымен жасалған сөз тіркестерін есім мәнді және етістік мәнді деп бөліп қарауға болады. Осы мақаламызда тек есім мәнді сөз тіркестеріне талдау жасай отырып Жаратқан Иенің түркілік атауларының ішкі мәнін анықтап көрейік.

1. ҚБ шығармасында сан есім және сын есімдердің қатысуымен жасалған сөз тіркестері:

bir Bayat / бір Алла: 2, 1922, 2021, 2856, 3319, 4777, 5246, 5740, 6171, 6248, 1021, 3754, 4728, 4778, 3764; bir İdi; 4794, 3501, 3719, 3779, 3801, 5122, 6564

bagırsak Bayat / Мейірімді Алла: 1838, 4370; bagırsak İdi: 34, 1231, 1030; 3052, 3117, 3598, 3771 erklig Bayat / құдіретті Алла: 2, 3262, 3358, 3663, 4854, 5880, 6268 erklig İdi: 352

törütgen İdi / Жаратқан Ие: 1, 124, 1343, 4745, 3743, törütmiş İdi: 6397, yaratmış İdi: 6247

mungsuz Bayat / Ештеңеге мұқтаж емес Алла: 6, mungsuz İdi: 5, 28, 378, 6508

vefalig İdi / Қайырымды Алла: 3771, 6517, 3790

igidgen İdi / Ризық беруші Алла: 1, 124, 1343

keçürgen İdi / Кешірімді Алла: 1, 124, 1343

biliglig Bayat / Ғалым Алла: 1531, 4390

yarlıkaglı idi / Жарылқаушы Алла: 5122, 6564

mengü Bayat / Мәңгі Алла: 6; meñü İdi: 6508

ugan Bayat / Мықты, Қадірлі Алла: 2, 6

küdezigli Teңri / қорғаушы Алла: 4526

edgü idi / ізгі Алла: 1260

2. ҺХ-та сан есім және сын есімдердің қатысуымен жасалған сөз тіркестері:

бир байат/ бір Алла: 19 б.

улуг байат / Ұлы Алла: 19 б.

Төраткан иди Жаратушы Алла: 95

кечүрган иди / Кешірімді Алла: 37

3. ДЛТ-де сан есім және сын есімдердің қатысуымен жасалған сөз тіркестері:

Уған Тәңірі

Жоғарыда берілген тіркестер арқылы ойшыл ақындардың дүниетанымында Жаратушы бейнесі – жалғыз, мейірімді, ерікті құдіретті, жаратушы, ешнәрсеге мұқтаж емес, қайырымды, рызыкберуші, кешіруші, білім иесі, жарылқаушы, мәңгі, мықты-қадірлі, қорғаушы, ізгі, ұлы. Бұл сипаттардың барлығы Құран Кәрімдегі Алланың көркем есімдеріне сай келеді: әл-Уахид, әр Рахим, әл-Муктадир әл-Халиқ, әс-Самад, әр-Раззақ, әл-Ғафур, әл-Алим, әл-Ғаффар, әл-Бақи, әл-Қадир, әл-Хафиз, әл-Бәрр, әл-Кәбир. Қарахан дәуірі жазба ескерткіштерінде көрініс тапқан Жаратушының тілдік бейнесі сол тілді ұстанған тілдік тұлғалардың Жаратушыны Құран мәтіндеріндегі көркем есімдері мен сипаттары арқылы танып және өз шығармалары арқылы оқырмандарға солай танытқандығының айғағы.

Шығармаларда осы сипаттар тек *Байат* және *Иди* атауларымен ғана тіркес құраған. ҚБ пен ҺХ-та *Байат* сөзінің жиі қолданылуы, Құран мәтініндегі Алланың көркем сипаттарымен тіркес құруы Алла ұғымына ең жақын түркілік атаудың Байат екендігін дәлелдейді. *Байат* бұл шығармаларда ДЛТ-де түсініктеме берілгендей Алланың атауы қызметін атқарады.

Тәңір сын есімдермен ҚБ-де: «küdezigli Tengri», «ugan Tengri» және ДЛТ-де бір жерде «Уған Тәңірі» деген тіркестер кездеседі. *Уған* атауы сын есімдермен тіркес құрамайды. Шығармада осы екі атау көбінесе қимыл атауларымен тіркесе қолданылады.

Нәтижелері және талқылама

Жоғарыдағы мысалдардан көріп отырғанымыздың *Бир Байат*, *бир Иди* тіркестерінің қолдану жиілігі жоғары. Аталған тіркестердің жиі қолдану арқылы авторлардың оқырман назарын Алланың осы сипатына көбірек назар аударғысы келгендігін аңғаруға болады. ҚБ пен ҺХ-та *бир* сан есімі *Байат*, *Иди* атауларымен тіркесе отырып қолданысқа түскен. ҚБ-те *Бир Байат* 14 рет, *бир Иди* 6 рет кездеседі. «ugan **bir bayatka** angar yok fena 2, törütti apa oğlanın **bir bayat** 1922, kodu **bir bayatım** manga tap yölek 4728» (КВ. 1947: 17, 210, 473) – деп басқа сипаттарға қарағанда көбірек қолдануы Ж. Баласағұнның

дүниетанымында Алланың бірлігінің маңызды екендігін білдірсе керек. Оның дүниетанымында Жаратқан ие – бір, жалғыз. «10 Seziksiz bir ök sen ay meñü eçü (КВ. 1947: 18) / Шүбәсіз бірсің сен ей мәңгі» – дей отырып Алланың жалғыз екендігіне күмән келтірмейді. «Aya birke бүтміш тілинг бирле ög, köngül бүтті şeksiz amul tutgil ög (КВ. 1947: 19) / Ей Бірге сенуші тіліңмен оны мадақта / Көңілің күмәнсіз сенсе, ақылыңды араластырма» – деген шумағында **birke бүтміш / Бірге сенген** деген сөз тіркесі **мұсылман** сөзінің орнына қолданылып, ислам дінінде Алланы бір деп танудың қаншалықты маңызды екендігін білдіреді.

ҺХ-та «*бір Байат* тіркесі «Бу кудрат иди си улуг **бир байат** / Бұл құдіреттің иесі ұлы бір құдай» Улуғсынма зинһар улуг **бир байат** / Ұлықсынба абайла, ұлық бір құдай (ҺХ. 2018: 86,109), – деген жолдарда кездеседі. «*Сәнің бирлығыңға дәлил арқаған, Булур бир нәң ичра дәлиллар миң-ә / Сенің бірлігіңе дәлелдер іздеген, Табар бір зат ішінен дәлелдер мың* (АҺ. 2018: 85)» – деген жолдарда Алланың жаратқандарын Одан басқа ешкім жарата алмайды, Оның бірлігінің дәлелі де осы деген түсінікті береді. Бір құдірет – он сегіз мың ғаламды жаратушы жалғыз Алла, бүкіл дүниені, адамзат пен тіршілікті жаратушы жалғыз Алла.

ДЛТ-де *бір Тәңірі, бір Изи* сөз тіркестері кездеспейді. Бірақ оның Тәңіріге берген түсініктемесінде: «Құдай ұрғыр кәпірлер аспанды «Тәңірі: Тәңірі» дейді. Ол көздеріне зор, үлкен көрінген нәрсенің бәрін мәселен, биік тау, биік ағаштарды да «Тәңірі, Тәңірі» – дейді. Өйткені сондай нәрсеге табынады. Олардың білімдар адамдарды да «Тәңірікен: Тәңірікен» атайтындары да содан шыққан. Олардың қателіктерінен құдай сақтасын» (ДЛТ. 2007: 507-508) – деп өзінің бір Алла концепциясының жақтаушысы екендігін айрықша көрсетеді.

Құран Жаратқан иені бір деп тануға, Оған шынайы иман келтіріп, Оған ғана құлшылық етуге үндейді. Ислам тарихына үңілсек бір құдайлыққа тоқтап жалғыз бір жаратушы бар екендігіне көз жеткізу өте тауқыметты тарих болғанын көреміз. Ислам дінін насихаттаған Мұхаммед пайғамбар да көптеген жылын тек Құдай тағаланы бір деп тануды адамдардың санасында қалыптастыру үшін арнаған. Ислам дінінің іргетасы таухид, яғни, Алланың бірлігі сенімі. Құранда бұл ақиқат былай деп баян етілген: «Тәңірлерің бір-ақ Тәңір. Одан басқа ешбір Тәңір жоқ. Ол, аса қамқор, ерекше мейірімді» (Алтай Х. 1991: 24) «Ол Алла, біреу-ақ» (Алтай Х.

1991: 604). Ислам шарияты бойынша, Алла тағаланың барлығы мен бірлігіне, Мұхаммед пайғамбардың елшілігіне сену арқылы, әрі ол насихаттаған діни қағидаларды толықтай қабыл етемін, мойындаймын деп тілімен айтып, осы айтқандарын жүрегімен бекіткенде «мұсылман» атанады. Жоғарыда келтірілген мысалдар шығармалардағы Алла тағаланың бірлігіне қатысты ой-пікірлердің Құран мәтіндерінен бастау алып, үндесіп жатқандығын көрсетеді.

Шығармаларда көп кездесетін Алланың сипаттарының бірі – жаратушылық сипаты. «*Törütgen, törütmiş, yaratmış* – жаратқан, жасаған, жаратушы» сөздері тек *İdi* сөзімен ғана тіркеседі: *törütgen İdi, törütmiş İdi, yaratmış İdi* – Жаратқан Ие. «Көне түркі тілінде төрүт-, йарат - етістіктері мен –миш, ған етістіктен есімдік жасайтын жұрнақтар арқылы жасалған. Алланың «әл-Халик» деген көркем есімінің түркілік атауы» (Clauson, 1972: 3).

ҚБ-де *törütgen İdi* 5 рет, *törütmiş İdi* 1, *yaratmış İdi* 1 рет кездеседі: «*wayat atı birle sözüg başladım, törütgen egidgen keçürgen idim* 1 // Алла атымен сөзге бастадым, Жаратушы, ризық беруші, кешірімді Ием; *Kayusı törütmiş idike turup, yağı teg ok attı yasını kurup 6397* // Қайсысы Жаратқан Иеге қарсы тұрып, Жау сияқты оқ атты садағын кезеп; *Kayu kul kamugdin evürse yüzi, yaratmış idike sıgınsa özi 6247* // Қай құл дүниеден бетін бұрып, Жаратқан Иеге сиынса өзі» – деген бәйіттерде тек Жаратқан сипатының тек *Иди* атауымен тіркес құрағанын көреміз. Бұл жайт ҺХ-та да байқалады: «Билиг бирла билинүр **төратқан иди** // Білім менен білінер жаратқан ие» (ҺХ. 2018: 95).

Алланың жаратушылық сипаты – шығармаларда ең көп айтылатын қасиеттерінен бірі. Құран мәтінінен бастау алатын осы бәйіттер мен шумақтарға зер салып көрейік. Ж. Баласағұн «*yağız yer yaşıl kök kün ay birle tün, törütti halayık öd üdlek bu kün 3* // *Қара жер, көк аспан, күн, ай мен түн, Мақұлықты, заман, уақыт осы күнді жаратты; Yaşıl kök bezeding tümen yulduzun / kara tün yaruttung yaruk kündüzün / Көк аспанды безедің мыңдаған жұлдызбен, қара түнді жараттың жарық күндізді*» – деп жырласа, М. Қашқари «Тәңірі ажүн төрітті шығры ұдзү тезгүнір / Жер дүниені Тәңірдің өзі жаратты, Ғарыш тынбай үнемі дөңгеленіп тұратын болды (Кашгари М. 2005: 695)», – дейді. ҺХ-та «Йаратты уғаным, түнүң күндүзүң / Жаратты құдайым түнін күндізін, Күнүң кетәрип баз йарутур таң-а / Күннің кетіріп қайта жарық етер таң (ҺХ 2018: 85) – деген жолдар бар. Бұл

айтылғандар Құрандағы: «Алланың көктер мен жерді жаратып, аспаннан жаңбыр жаудырып, сол арқылы сендерге ризық үшін өнімдерді шығарды.....» (Алтай Х. 1991: 14-19), «Рас дүние көгін жұлдыздармен безедік.....» (Алтай Х. 1991: 37-6), «Көрмедің бе? Расында Алла, түнді күндізге қосып, күндізді түнге қосады. Сондай-ақ күн мен айды бағындырды. Барлығы белгілі бір мерзімге дейін жүреді (өз осінде айналады)» (Алтай Х. 1991: 31-29) – деген аяттармен мағынасы жағынан сабақтасып жатқаны күмән тудырмайды. ҚБ-тегі «4 *Tiledi törütti bu bolmuş kamuğ bir ök bol tedi boldı kolmuş kamuğ* (КВ. 1947: 17) // *Tiledi de бар болмысты жаратты, «Бол» - деді, бар қалағаны болды*» – деген бәйіт, «Шын мәнінде Ол бір істің болуын қаласа, Оның бұйрығын оған «бол» деу сонда ол бола қалады» (Алтай Х. 1991: 445 б), – деген Құран аятының аударма мазмұны. ЫХ-та «Йоқ ердим йараттың йана йоқ қылып / Жоқ едім жараттың және жоқ қылып (ЫХ. 2018: 85) – деген жолдардың мазмұны «Ол Алла, жаратушы, жоқтан бар етуші және бейнелеуші» (Алтай Х. 1991: 548 б), – деген аят мәтінімен үндестік табады.

ДЛТ-де «Тәңірі йалыңұқ төрүтті – Тәңірі адамды жаратты»; «Тәңірі ажұн төрүтті – Тәңірі әлемді жаратты» (ДЛТ. II т. 2007: 440).

Ислам дінінде Алланың жаратушылық сипаты – Оны тануға апаратын жол. Оның жаратқандары, бүкіл әлемдегі жан-жануарлар, кез келген тіршілік атаулының тіршілігіне ой жүгірту арқылы, осы қоршаған ортадағы, әлемдегі бізге беймәлім тұстарды зерттеу арқылы Жаратушы Алла тағаланың бар екендігіне көз жеткізе аламыз. Пайғамбардың бір хадисінде «Сендер Алланың жаратқандары жайында ой жүгіртіндер. Бірақ Алланың заты жайында ойламаңдар» – делінеді. Қарахан дәуірі ойшылдары да осы қағидаға сүйенеді. Ж. Баласағұн: «*törütgen barınga törütmiş tanuk, törütmiş iki bir tanuki anuk 15 // Жаратушы сенің бар екеніңе жаратқандарың дәлел, Жаратылған екеу Бірдің (Бір Алланың) дайын куәсі*» – дей отырып, Алла жаратқан жаратылыс оның бар екендігінің, бір екендігінің дәлелі деген пікір айтады. Шығармаларда айтылған ойларға

қарап мынадай ой-түйін жасауға болады: Адам баласын және бүткіл дүниені Алла жаратты, сондықтан да Алланы тану үшін адам баласы әлемді және өзін-өзі тануы керек. Осылайша, мінсіз ғаламды тану арқылы адам баласының Аллаға деген сүйіспеншілігін оятып, Оған шын көңілмен құлшылық етуге үндейді.

Қорытынды

Шығармаларда ислам дініне қатысты абстракт ұғымдар түркілік атаулармен аталады. Дінмен келген ұғымдарды атау үшін түркі тілінің сөздік қорында бар сөздерге жаңа мағыналар үстеліп, өте бай терминологиялық база қалыптасқан. Жаңа діни ағымға қатысты терминдердің түсініктерін тек түркі тілінің сөздік қорынан пайдалануға тырысқанын көреміз. Ислам дініндегі өзек ұғым Алла сөзі *Тәңірі, Иди/Изи, Уған* түркілік атауларымен берілген. Бұл сөздер синонимдік қатар құрып бірге қолданылғанымен, қолданылу жиілігі, қолданылу аясы жағынан бірдей емес. ҚБ шығармасында *Байат* сөзі жиі және кең ауқымда қолданылса, ДЛТ-де *Тәңірі* сөзінің жиі қолданғанын көреміз. ЫХ-та *Байат, Иди, Уған* атаулары бірдей жиілікте қолданылады. Оларды бір-бірлерінің орнына қолдануға келмейді. *Байат* пен *Иди/Изи* сөздері есім және етістік атауларымен тіркес құрып еркін қолданылса, *Тәңірі* мен *Уған* сөзі тек қимыл атауларымен тіркес құрайды.

Қарахан дәуірі ойшылдары ислам дінінің иман және амалға байланысты түсініктерін Құран мен хадис мәтіндерін жетік меңгерген. Жаратушы қандай да бір бейне, кейіп, түр, әлде мекен беруден аулақ, тек Жаратқан Иенің Құран және хадис мәтіндерінде айтылған көркем есімдері мен сипаттары аясында ғана танып ұғады. Ойшылдар ұстанған діни ілімнің концепциясы – «Алланы бір деп тану», «Бүкіл әлемнің жаратушысы бір Алла деп тану».

Түркі тілдерінде бүгінде актив түрде қолданыста жүрген «Бір Алла», «Жаратқан Ие» сынды сөз тіркестері осы шығармалар тілінен түркі тілдеріне еніп, тұрақталып кеткен.

Әдебиеттер

- Болғанбаев Ә. (1979) Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп. – 176 б.
 Ескеева М. (2011) Көне түркі жазба мұраларының лингвофилософиялық негізі. – Астана: Сарыарқа. – 320 б.
 Кенжнтай Д. (2004) Қожа Ахмет Йасауи дүниетанымы. – Түркістан: ХҚТУ.
 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. (2008) – Алматы: Дайк-пресс. – 965 б.

- Қашқари М. (2007) Түрік сөздігі. 1-2-3 том // ауд. А.Қ.Егеубай. – Алматы: Таймас.
Ғибат-ул хақайиқ нұсқаларының (XII ғ.) қолданбалы мәтіні. 1. том (2018) Сағындықұлы Б.. – Астана: Ғылым. – 332 б.
Bodrogligeti A. (1972) “Islamic Terms in Eastern Middle Turkic”. Budapest: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XXV.
Clauson G. (1972) An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish – Oxford: University Press.
Ercilasun A. B. (2004) Türk Dili Tarihi. – Ankara. Akçağ. – 488 s.
Ersoylu H. (1983) "Kutadgu Bilig'deki Arapça ve Farsça Asıllı Kelimeler". Türk Dünyası Araştırmaları, Aralık.
Kutadgu Bilig 1 Metin (1947) // Haz. Arat R.R. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
Savran H. (2010) Kutadgu Bilig'de Tanrı ve Özellikleri. – İstanbul: Roza Yayınevi,
Büyük Türkçe Sözlük. (2016) – İstanbul. Ötüken.

Referenses

- Bolganbayev A. (1979) Kazak tilinin leksikologiyasi.[Lexicology of Kazakh language] Almaty: Mektep. – 176 p.
Eskeeva M. (2011) Kone turki jazba muralarinin lingvofilosofyalik negizi.[Linguophilosophical basis of ancient Turkic written heritage] – Astana: Sariarka. – 320 p.
Kenjetay D. (2004) Kojax Ahmet Yassau duniyetanimi.[The worldview of Khoja Ahmed Yasawi] – Turkistan: XKTU. 350 p.
Kazak tilinin tusindirmeli sozdigi. (2008) [Explanatory dictionary of the Kazakh language] – Almaty: Dayk-press. – 965 p.
Kashkari M. (2007) Turik Sozdigi.[Turkic dictionary] 1-2-3 t. // aud. A. K. Egeubayev. – Almaty: Taymas.
Sagindikuli B. (2018) Xibat-ul hakayik nuskalarinin (XII) koldanbali matini 1 – Astana: Gilim. – 332 p.
Bodrogligeti A. (1972) “Islamic Terms in Eastern Middle Turkic”. Budapest: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XXV.
Clauson G. (1972) An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish – Oxford: University Press.
Ercilasun A. B. (2004) Türk Dili Tarihi. – Ankara. Akçağ. – 488 s.
Ersoylu H. (1983) "Kutadgu Bilig'deki Arapça ve Farsça Asıllı Kelimeler". Türk Dünyası Araştırmaları, Aralık.
Kutadgu Bilig 1 Metin (1947) // Haz. Arat R.R. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
Savran H. (2010) Kutadgu Bilig'de Tanrı ve Özellikleri. – İstanbul: Roza Yayınevi,
Büyük Türkçe Sözlük. (2016) – İstanbul. Ötüken.